

Kad slika ne govori više od tisuću riječi**

Slikovitost frazema, kao jedna od njegovih temeljnih značajka koja leži u njegovu semantičkome talogu, utječe na stvaranje frazemskoga značenja i povezana je s njim. Slikovitost frazema ili tragovi te slikovitosti mogu, kao i njegova etimologija koja često slijedi tu slikovitost, utjecati na njegovu uporabu. Pritom se sinkronijska motivacija frazema često ne poklapa s izvornom etimologijom frazema, a nije rijedak slučaj i da joj proturječi. S jedne strane govornici jezika sami grade motivacijske mostove (često na tragu pučke etimologije), a s druge strane postoji izvorna etimologija, koja je često zanemarena. Stoga se može dogoditi da stariji govornici jezika ili dijalekta pamte i povezuju frazem s jednim frazemskim značenjem, dok ga mlađi govornici povezuju s drugim značenjem, koje nakon nekoga vremena može i prevladati.

Upravo se to dogodilo s već poznatim animalističkim frazemima koje smo obradili u ovoj rubrici – *krokodilske suze* i *medvjeda usluga* – kod kojih je tijekom vremena došlo do gubljenja veze s motivacijskom bazom i kod kojih se na temelju korpusa može vidjeti da usporedno razvijaju sekundarno frazemsko značenje s novom motivacijom. Primarno značenje imeničkoga frazema *krokodilske suze* ‘lažne suze, usiljen plač, prenaglašena i glumljena žalost za kim, za čim’ utemeljeno je na staroj legendi prema kojoj krokodili plaču dok jedu plijen, što im pomaže u probavljanju hrane, dok je primarno značenje imeničkoga frazema *medvjeda usluga* ‘nesmotreno nanescena šteta, nespretno ukazana pomoć, nesmotren potez učinjen na čiju štetu /ob. unatoč dobroj namjeri/’ utemeljeno na basni u kojoj medvjed, u želji da obrani usnuloga prijatelja od dosadne muhe, kamenom ubija i muhu i prijatelja. S vremenom su, zbog nepoznavanja primarne etimologije, frazemi razvili i sekundarno značenje, pa frazem *krokodilske suze* znači ‘velike suze; obilan plač /ob. o djetetu/’, a frazem *medvjeda usluga* ‘velika usluga’. Do istoga je značenjskoga pomaka ili proširenja došlo i kod glagolskih frazema *roniti* (*liti, prolijevati*) *krokodilske suze* i *napraviti* (*učiniti*) *medvjedu uslugu* komu. Oni se mogu leksikografski obraditi kao višeznačni frazemi u kojima se na prvo mjesto stavlja izvorno, etimološki potvrđeno značenje. Tako je u *Hrvatskome mrežnom rječniku* – *Mrežniku* (<http://ihjj.hr/mreznik/>).

* Martina Bašić radi u Zavodu za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, bavi se dijalektnom frazeologijom i autorica je knjige *Zač se reče...? – Frazemi, izreke i poslovice crkveničko-vinodolskoga kraja* (2022.).

** Rad je nastao na temelju izlaganja koje su autorice održale na 10. međunarodnom znanstvenom skupu *Intercontinental Dialogue on Phraseology – The World of Plants in Phraseology and Proverbs* (Białystok – Zagreb, 20. studenoga 2021.).

Naime, iako frazemski parovi imaju isti sastav, različitu motivaciju i polarizirana značenja, ne možemo ih smatrati homonimnim frazemima jer još uvijek unutar njihovih definicija postoji, kako definira Branka Tafra, „najmanje jedan zajednički sem”.

Također, na isti bi se način leksikografski mogla obraditi i frazemska polusloženica *cakum-pakum*. Naime, frazem *cakum-pakum* nastao je prema izvornome njemačkom frazemu *mit Sack und Pack [abziehen]* u značenju ‘sa svim stvarima; sa svim što se ima, sa svom imovinom [otići, odseliti se]’. U njemačkome frazemu imeničke sastavnice odnose se na veće i manje vreće ili zavežljaje u kojima se mogla prenijeti pokretna imovina. U hrvatskome je jeziku frazem *cakum-pakum* isprva imao priložno, blisko izvornome, značenje ‘potpuno, u cjelini, ukupno, sve skupa, zajedno’, a neprepoznavanje motivacijske baze omogućilo je razvijanje novoga pridjevnog značenja ‘sreden, kakav treba biti, na mjestu; odličan, savršen’, koje se danas pojavljuje ne samo u govoru mlađih govornika hrvatskoga jezika nego i u izvornim organskim govorima.

No, što se događa kad nosive sastavnice frazema prijeđu iz aktivnoga u pasivni fond i/ili uđu u interferencijske odnose s drugim leksičkim sastavnicama? Što se u tome trenutku događa s pozadinskom slikom, a što se događa sa značenjem? Ta se pitanja nameću kad promatramo frazeme *trčati (istrčavati, zalijetati se i sl.) pred rudo, na isto (jedno) brdo tkan, namazan (premazan) svim mastima* te poslovice *tiha voda brege dere (valja, roni), iz mire tri vraga vire*, u kojima je do zamućenja pozadinske slike došlo zbog toga što na formalnome planu sadržavaju riječi koje su arhaične ili polako prelaze u pasivni leksički fond.

Trčati pred rudo

Dijelom pasivnoga leksika danas je riječ *rúdo*, koja je sastavnica frazema *trčati (istrčavati, zalijetati se i sl.) pred rudo* značenja ‘nepotrebno ubrzavati (požurivati) stvari, prije vremena umiješati se *u što*’. Riječ *rúdo* označuje drvenu polugu uglavljen u prednji trap zaprežnih kola uz koju se uprežu konji ili volovi i s pomoću koje se upravlja kretanjem zaprežnih kola. S obzirom na to da je riječ *rudo* historizam, a da se u hrvatskim govorima pojavljuje i njezina inačica *rúda*, koja je homonimna s geološkim nazivom (‘rudna masa na nekome terenu, u unutrašnjosti Zemlje, koja sadržava neki metal (ili koji drugi korisni sastojak) rudača; mineral’ (prema *Hrvatskome jezičnom portalu*)), govornici hrvatskoga jezika danas

nemaju jasnu pozadinsku sliku koja leži u semantičkome talogu frazema, a koja bi mogla dovesti do značenja koje se uklapa u koncept nepromišljenosti ili brzopletosti. Kako im je geološki naziv bliži i razumljiviji, može doći do remotivacije frazema stvaranjem slike bijega pred rudnom lavinom.

U *Hrvatskome mrežnom korpusu* i putem pretraživača *Google* pronalazimo primjere iz kojih se može vidjeti da kod govornika hrvatskoga jezika supostoje frazemi u kojima se pojavljuje sastavnica *rúdo* (*Ne treba izlijetati pred rúdo, prvo treba vidjeti o čemu se točno radi, ima li čovjek ikakve papire, ako ima kakvi su itd.; Ne treba trčati pred rúdo i donositi odluke zato što je u nekoj zemlji kamatna stopa veća jer ona ujedno predstavlja i povećani rizik poslovanja.; Nećemo trčati pred rúdo, no koliko je prošlogodišnje iskustvo i igranje u Ligi prvaka pomoglo ovoj momčadi, odnosno koliko bi značilo da Dinamo ponovno igra Ligu prvaka?; Kako ću govoriti kad se neprestano zalijeće preda me kao ždrijebe pred rúdo.*) i sastavnica *rúda* (*Dakle, opet si se istrčala pred rúdu, a nemaš blage veze o temi. Osim dizajna, nisu trčali pred rúdu i u svoj OS nisu ubacili tehnologije koje nisu mogli implementirati tako da rade savršeno.; Čitava poenta mojih komentara bila je da ne treba trčati pred rúdu i da treba pričekati s brzopletim zaključcima.; Opet trčiš kao tele pred rúdu.*). Homonimija frazemske sastavnice svakako će onemogućiti da se u korpusnim primjerima razlikuju homonimne uporabe unutar frazema, tj. da se razlikuje je li riječ o pogrešnoj uporabi ili uporabi varijantne sastavnice. Također, iz primjera možemo iščitati da je došlo i do ispadanja nekih frazemskih sastavnica i da je frazem nekad glasio *trčati* (*istrčavati, zalijetati se i sl.*) kao *tele* (*ždrijebe, magare*) *pred rúdo*, koji je nastao na temelju slike mlade i neiskusne životinje koja trčkara oko majke te neoprezno izlijeće pred volove ili konje koji upregnuti u rúdo vuku kola, pri čemu mladunčad može stradati.

Na isto (jedno) brdo tkan

U frazemu *na isto (jedno) brdo tkan* u značenju 'jednak kao tko drugi, identičan /o osobi, obično u negativnome smislu/' te antonimnome frazemu *na drugo brdo tkan* u značenju 'drukčiji, različit /o osobi/' upotrijebljena je sastavnica *brdo*, koja označuje 'dio tkalačkoga

stana s kojim se zbija potka'. U svijesti suvremenoga govornika hrvatskoga jezika riječ *brdo* u prvome redu označuje 'prirodnu uzvisinu tla'. S obzirom na to da su *břdo¹* i *břdo²* homonimi i homografi, a *břdo²* u značenju 'dio tkalačkoga stana s kojim se zbija potka' polako, ali sigurno prelazi u pasivni leksički fond, nije čudno da govornici hrvatskoga jezika u svojoj svijesti stvaraju nejasnu sliku na kojoj počiva frazem, a samim time i motivacija frazema ne može im biti prozirna.

Namazan (premazan) svim mastima

Kao što je vidljivo iz prethodnih frazema, poteškoća je kod arhaičnih frazemskih sastavnica što u suvremenome govoru one mogu biti homonimne s riječima potpuno drukčijega značenja. Ipak, do poteškoća u iščitavanju motivacije može doći i kod onih frazema u kojima se kao nosiva nalazi neka polisemna sastavnica koja ima najmanje jedno arhaično značenje. Pogledajmo npr. frazem *namazan (premazan) svim mastima* u značenju ‘prepreden, prefrigan, lukav, sklon smicalicama, spreman na svaku nepodopštinu’. Riječ *mâst* ima više značenja i gotovo se sva vežu uz *masnoću* (1. netopiva tvar u tkivu životinja i biljaka; 2. ono što se dobije topljenjem svinjskoga sala; 3. masna gusta tvar koja se uzima za liječenje mazanjem [*ljekovita mast*]; 4. gusta tvar koja služi za održavanje strojeva; 5. *knjiš. zast.* boja puti [*crne masti tamnoga tena, crnomanjast*]) (*Hrvatski jezični portal*). Međutim, na to da u frazemu *namazan (premazan) svim mastima* nije riječ ni o ljudskoj ni o životinjskoj masti upućuje i činjenica da u hrvatskome jeziku supostoji isti frazem u kojemu je riječ *mast* zamijenjena riječima *farba, pinel* ili *boja*. I u *Bibliografiji hrvatske frazeologije* (Knjigra, 2017.) (*prefarban (namazan, ofarban, premazan) svim bojama, svim farbama prefarban (ofarban)*) i u *Hrvatskome mrežnom korpusu* (*Naravno, ima on za to načina, premazan je svim mastima, a glumi neku moralnu vertikalu.; Već će se naći netko bez obraza i premazan svim mastima tko će kupiti tvornicu za kunu, podići ogroman kredit i dobiti znatne subvencije za sanaciju te odmagliti tragom prethodnika.; On nepokoleban, svim farbama prefarban, pozvoni mojoj susjedi.; Jedna prepredena i svim farbama prefarbana čobančina i jedan fiškal lakog sna..., blago nama s njima..., ali opet..., još više njima s nama.; Što ćeš svom djetetu pričati? Da se isplati biti, kako vjetar puše? Da se isplati podilaziti političkom trenutku? Da je najveće umijeće biti nekonzistentan, premazan svim bojama, podilaziti nekom općem mišljenju i mijenjati stavove ovisno kako je nešto u điru.; Taj je namazan svim bojama i koristi ih protiv najslabijih seljačića koji vjeruju da je on božji čovjek, a to je varalica i profiter da ga nema na kugli zemaljskoj.*) nalazimo primjere koji to potvrđuju. Upravo ta činjenica zamjenjivosti kontaktnim sinonimima (jedan pripada standardnomu jeziku, a ostali su ostatak ili utjecaj prostornoga ili vremenskoga raslojavanja leksika) upućuje na to da je riječ o arhaizmu koji znači ‘boja’ i da kad kažemo da je tko *namazan (premazan) svim mastima*, nije riječ o čovjeku s kojega se cijedi masnoća, nego o onome tko je šaren, koji šara, koji je nepouzdan i nestalan, sklon prijevari i smicalicama. To potvrđuju i mnogi dijalektno-frazeološki rječnici u kojima su frazemi sa sastavnicom *mast* obrađeni pod natuknicom *mast* značenja ‘boja’, ali i činjenica da i druge leksičke sastavnice povezane uz boju sudjeluju u nastanku frazema iste semantičke skupine, npr. *farbati dok ne potroši svu farbu* značenja ‘ne prestajati lagati, dugo i ustrajno lagati’, *imeti farbe kakva komu god treba* značenja ‘biti uvijek spreman na laž, lagati’ ili *dobro pinelat* ‘izmišljati, lagati’.

Tiha voda brege dere i iz mire tri vraga vire

U hrvatskome paremiološkom sustavu postoje dvije poslovice koje opisuju mirna čovjeka i situacije u kojima se očituje njegova karakterna metamorfoza. Prva je poslovice *tiha voda brege dere* (*valja, roni*) i odnosi se na mirna i povučena čovjek, čovjeka od kojega se ne očekuje da poludi ili da nepromišljeno reagira, onoga koji u miru i tišini, držeći se ispod radara, upornošću stiže do željenoga cilja. To je jedna od poslovice u kojima se obično dominantno upotrebljava ekavski refleks jata prisutan u hrvatskim govorima iako se mogu naći i ostale potvrde (*brig, brijeg*). No, iako bi kod suvremenoga govornika pozadinska slika bila najvjerojatnije povezana ponovno s prirodnom uzvisinom tla, u navedenoj poslovice *breg* znači 'obala'. Iako suvremeni rječnici ne bilježe to značenje jer je prešlo u pasivni jezični fond, u Akademijinu rječniku nalazimo potvrdu da je drugo značenje riječi *brijeg* 'obala morska i uz rijeku', a potvrde za to značenje s istom slavenskom osnovom pronalazimo i u drugim jezicima (češki *pobřeží*, slovački *pobrežie*, makedonski *брег*, bugarski *крайбрежие*, poljski *wybrzeże*, ruski *побережье*, ukrajinski *узбережжі*). Druga je poslovice *iz mire tri vraga vire*, koja šaljivo opisuje naoko mirna čovjeka koji je često spreman za nepodopštine, smione pothvate ili nepromišljene ulaske u veze. Sastavnica oblika *mire* u toj je poslovice povezana s mirnim čovjekom, ali se danas u korpusima mogu pronaći i zapisi iste poslovice s velikim slovom druge sastavnice, kao da je riječ o imenu – *iz Mire tri vraga vire*. Uzimajući u obzir činjenicu da je na čakavskome području sačuvan leksem *mir, mira, mirišće* značenja '1. zid, 2. ruševina', i da *mir* sudjeluje kao sastavnica u stvaranju drugih frazema *bit meju četiri mira, i miri imadu uši* i *ne more se glavon kroz mir* te uzimajući u obzir da su na cijelome čakavskom području prisutne manje-više slične legende o malim vragolastim čovječuljcima s crvenim kopicama, Malikima ili Maličićima, koji straše ljude, ali im ne nanose štetu i kojima je glavna preokupacija bacanje kamenja iz kamenih ruševina starih kuća u kojima se skrivaju i iz kojih izviruju (usp. I. Milčetić: *Krk i Kastav u Istri: vukodlak i krsnik*, 1896.), postoji veća vjerojatnost da je izvorna motivacija, a time i slika ove poslovice povezana uz kamene zidove i vragolaste čovječuljke nego uz mirnoga čovjeka ili jednu jedinu vragolastu djevojku imena Mira.

Ovim kratkim pregledom na odabranim frazemima prikazani su neki načini zamućenja pozadinske slike u semantičkome talogu frazema. U tome mogu sudjelovati arhaične, homonimne i dijalektne sastavnice, a do zamućenja pozadinske slike može doći i ispadanjem pojedinih frazemskih sastavnica, primjerice u frazemima *crno na bijelu, imati tri čiste, nemati tri čiste*. Traganje za izvornom motivacijom frazema i njezino pronalaženje važno je radi njihove buduće leksikografske obrade i praćenja razvoja novih značenja frazema, ali i zbog toga da utajimo znanstvenu žeđ i da napokon doznamo zašto se kaže *šutjeti kao zaliven i sisati veslo*.